

03

การศึกษารูปแบบประติมากรรมเหวัชระ ที่ปรากฏในศิลปะเขมร*

A Study of Sculpture of Hevajra in Khmer Art

ชญธิกา มนาปี**

Chanthika Manapee

---

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบเหวัชระที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้” ซึ่งมี ผศ. ดร.จิรัสสา คชาชีวะ เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

** นักศึกษาปริญญาโท สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

บทคัดย่อ

เหวัชระเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าเทพผู้พิทักษ์หรือยติัม เป็นเทพที่มีความสำคัญองค์หนึ่งในพุทธศาสนา นิกายวัชรยาน มีหน้าที่ปกป้องคุ้มครองพุทธศาสนา ปรากฏความเชื่อและการนับถือขึ้นเป็นครั้งแรกในอินเดีย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-18 สมัยราชวงศ์ปาละ ในประเทศอินเดียเองมีการสร้างประติมากรรมเหวัชระอยู่ไม่มากนัก เมื่อเทียบกับประเทศใกล้เคียง เช่น ประเทศเนปาล และประเทศทิเบต ที่นับถือนิกายวัชรยานเช่นกัน สำหรับในประเทศก็พบพู่ชาพบว่าประติมากรรมเหวัชระนิยมสร้างในศิลปะนครวัดและแพร่หลายในศิลปะบายน มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 พบทั้งรูปแบบกपालะธรและศาสตราธร ทำขึ้นจากวัสดุหลากหลายประเภท เช่น สำริด หิน และงาช้าง ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 การนับถือเหวัชระมีความสำคัญต่ออาณาจักรเขมร โดยเห็นได้จาก 1) รูปแบบทางศิลปะของประติมากรรมเหวัชระในนครวัดที่หลากหลายมากกว่าที่พบในอินเดีย 2) ลักษณะทางประติมานวิทยาของประติมากรรมเหวัชระในนครวัดที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะของศิลปะเขมร 3) ประติมากรรมเหวัชระในนครวัดบางชิ้นที่มีขนาดใหญ่เกินจริง

คำสำคัญ: เหวัชระ, วัชรยาน, ศิลปะเขมร

A b s t r a c t

Hevajara is an important minor deity of Vajrayana Buddhism. It is also known as the Guardian Angel or Yidam. His duty is to protect Buddhism. The worship of Hevajara first appeared in the Pala Dynasty, from the 13th to the 18th centuries. Unlike in Nepal and Tibet, where Vajrayana was also practiced, sculptures of Hevajara are not as prevalent in India. In Cambodia, sculptures of Hevajara were first found in the art of Angkor Wat, and they became very popular in Bayon art, during the 17th-18th centuries. The sculptures, made of various materials, such as stone, bronze and ivory, appear in two forms: Kapaladhara and Shastradhara. The worship of Hevajara was very important to the Khmer Empire, especially during the reign of King Jayavarman VII. This explains the greater variety in artistic styles of Hevajara's sculptures in Angkor Wat than those found in India. It is also ascribed to the iconographic characteristics of Hevajara's sculptures unique to Khmer Art.

Keywords: Hevajra, Vajrayana, Khmer art

บทนำ

นิกายวัชรยาน เป็นนิกายย่อยนิกายหนึ่งในพุทธศาสนาเถรวาท ลัทธิตันตระ เป็นนิกายที่นำหลักคำสอนของมंत्रยาน รวมไปถึง มนตร์ มณฑล มุทรา เทพและเทพีต่างๆ มารวมไว้ในนิกายของตนและได้เพิ่มเติมคติใหม่ๆ เข้าไปอีกมาก เช่น คติมหาสุข หรือความสุขชั่ววันจันทร์ คือการรวมกันระหว่าง ความกรุณาและปัญญา (ศูนยตา) ซึ่งนำไปสู่นิพพานหรือมหาสุข และคติการนับถือเทพีและศักดิ์ อีกทั้งยังเป็นนิกายที่ให้ความสำคัญกับเวทมนต์คาถา และเน้นหนักด้านการนับถือพระอาทิพุทธ พระธยานิพุทธ 5 องค์ และพระโพธิสัตว์ต่างๆ นอกจากนี้ นิกายวัชรยานยังได้จัดลำดับและจัดกลุ่มเทพ เทพีที่เพิ่มจำนวนมากขึ้นให้เป็นระเบียบ และเพิ่มเติมการนับถือเทพผู้พิทักษ์หรือยิดัม (Yidam) เข้ามาด้วย ซึ่งยิดัมดังกล่าวคือผู้ปกป้องพุทธศาสนา มีอำนาจในการปราบภูตผีร้ายต่างๆ ไม่ให้ทำอันตรายมนุษย์ พระสงฆ์ในนิกายตันตระทุกรูปจะต้องมียิดัมประจำสำหรับบูชาโดยเฉพาะ ถ้ายิดัมใดโปรดเป็นผู้พิทักษ์ก็จะปรากฏตนให้เห็น (Getty 1962: 142) ตามความเชื่อของตันตระ ยิดัมมีหลายองค์ซึ่งแต่ละองค์มีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป ส่วนมากมักแสดงออกในรูปที่ร่วมกับศักดิ์คือในท่าทางยัมยัม (กอดรัด) และถ้อยคำยิดัมเหล่านี้มีกำเนิดขึ้นมาจากพระธยานิพุทธ

ในอินเดีย พุทธศาสนานิกายวัชรยานได้เจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่ช่วง

พุทธศตวรรษที่ 13 ตรงกับสมัยราชวงศ์ปาละ ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่บริเวณ แคว้นพิหารและเบงกอล ทางตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย และมีความรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก เนื่องจากกษัตริย์ราชวงศ์ปาละแทบทุกพระองค์ ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ภิกษุสงฆ์ ดังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็น ถึงความเฟื่องฟูและเป็นที่ยอมรับนับถือของชาวอินเดียอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น มหาวิทยาลัยนาลันทาที่ได้กลายเป็นศูนย์กลางของการสั่งสอนและการ ฝึกโยคะและโยคะตันตระชั้นสูง หรือศาสนสถานที่ปหารปุระ (Paharpur) ปัจจุบันอยู่ในประเทศบังกลาเทศ สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าเทวปาละ ถือได้ ว่าเป็นศาสนสถานที่มีความเกี่ยวข้องกับนิกายวัชรยานและทฤษฎีตันตระ ชั้นสูงเช่นกัน (Huntington 1984: 164)

คติความเชื่อ และรูปแบบของเทพพระในศิลปะอินเดีย

เทพพระเป็นเทพผู้พิทักษ์องค์หนึ่งที่สำคัญในนิกายวัชรยาน ในคัมภีร์ นิชปนนโยคาวลีได้กล่าวถึงยิดัมที่ชื่อเหรูกะ (Heruka) เป็นเทพหลัก เมื่อเหรูกะ ปรากฏพร้อมกับนางปรัชญา (Prajana) หรือเมื่ออยู่ในรูปของยัยยัมกับนาง ปรัชญาหรือศักติ จะก่อให้เกิดเทพพระขึ้น (Saraswati 2003: LIX) เทพพระ ถือกำเนิดขึ้นจากพระธยานิพุทธอักษโรภยะ ในคัมภีร์เทพพระตันตระระบุถึง ลักษณะทางประติมานวิทยาของเทพพระว่า มีกายสีน้ำเงิน มี 8 เศียร โดย 3 เศียรแรกอยู่ด้านเดียวกันคือตรงกลางและใหญ่กว่าเศียรที่เหลืออีก 5 เศียร

ทุกเศียรมี 3 เนตร มีกร 16 กร และมีบาทจำนวน 4 บาทอยู่ในท่าเด่นรำ (อรรธปรยงค์) ยืนเหยียบอยู่บนซากศพหรือเทพเจ้าอินดูทั้ง 4 องค์ คือ พระพรหม พระวิษณุ พระศิวะ และพระอินทร์ (Huntington & Bangdel 2003: 456)

กรทั้ง 16 กรของเหวัชระถือด้วยกะโหลก ซึ่งด้วยกะโหลกด้านขวาบรรจุสัตว์โลก คือ ช้าง ม้า ลา วัว อุฐ มนุษย์ สิงโต และแมว ส่วนด้วยกะโหลกด้านซ้ายบรรจุเทพเจ้าแห่งแผ่นดิน คือ โลก น้ำ อากาศ ไฟ พระจันทร์ พระอาทิตย์ พระยม และเทพไวศรวรรณ (ซิมภละ) บางครั้งระบุว่าในกรซ้ายประกอบด้วย เทพแห่งน้ำคือพระวรุณ วรรณะเหลือง เทพแห่งอากาศคือพระวายุ วรรณะเขี้ยว เทพแห่งไฟคือพระอัคนี วรรณะแดง เทพแห่งพระจันทร์คือพระจันทร์ วรรณะขาว เทพแห่งพระอาทิตย์คือพระสุริยะ วรรณะแดง เทพแห่งความตายคือพระยม วรรณะฟ้า เทพแห่งความร่ำรวยคือวสุธारा วรรณะเหลือง และเทพแห่งพื้นดิน ไม่ปรากฏชื่อ วรรณะเหลือง (Getty 1962: 143) ซึ่งด้วยกะโหลกทั้ง 16 ใบ เป็นสัญลักษณ์ของความว่างเปล่าทั้ง 16 หรือศูนย์ตา และเหวัชระมักแสดงออกในท่ายับย้มพร้อมศักติเสมอ (รูปที่ 1)

รูปเคารพเหวัชระมีลักษณะเฉพาะ 2 รูปแบบ คือ รูปแบบกपालธรร (Kapaladhara) ถือด้วยกะโหลก และรูปแบบศาสตราธรร (Shastradhara) ถืออาวุธ ซึ่งทั้ง 2 รูปแบบมีการปรากฏของกรตั้งแต่ 2, 4, 6 และ 16 กร และยังมีรูปแบบอื่นๆ ที่นิยมอีก เช่น เหวัชระมณฑล ที่มีกล่าวถึงในคัมภีร์เหวัชระตันตระ (Hevajra Tantra) ระบุว่า เหวัชระ มี 8 เศียร ทุกเศียรมี 3 เนตร มี 4 บาท 16 กร ยืนเหยียบอยู่บนมารทั้ง 4 องค์ มีทากิณีส้อมรอบมณฑลเป็นบริวารทั้ง 8 ตน นางทากิณีเหล่านี้มีหน้าที่ทำลายล้างอวิชชาหรือสิ่งชั่วร้าย และรักษาทิศทั้งแปดของจักรวาล (Huntington & Bangdel 2003: 456) ถึงแม้ในอินเดียจะมีการนับถืออภินิหารวิษรยานมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 13 จนถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 แต่รูปเคารพที่เกี่ยวข้องกับเหวัชระกลับมีไม่มากนักเมื่อเทียบกับรูปเคารพของเทพ เทพี และพระโพธิสัตว์องค์อื่นๆ

ในนิกายวัชรยาน รูปเคารพเทวหวัชระส่วนมากที่พบมักสร้างเป็นประติมากรรมลอยตัวขนาดใหญ่ ส่วนใหญ่คือรูปแบบกปาละธระ คือ มี 8 เศียร 16 กร 4 บาท และอยู่ในท่ากอดรัดกับศักดิ์ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบได้ทั่วไป เช่น ตัวอย่างรูปเคารพเทวหวัชระพบบริเวณบ่อน้ำด้านหน้าของทางเข้าออกหลักที่ศาสนสถานปหารปุระ ปัจจุบันอยู่ในประเทศบังคลาเทศ (รูปที่ 2)

วัสดุที่ใช้ทำส่วนมากทำขึ้นจากหินประเภทต่างๆ มีบ้างที่ทำขึ้นจากโลหะ และในรูปแบบภาพวาด รูปเคารพเทวหวัชระที่พบมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15–18 ตรงกับสมัยราชวงศ์ปาละซึ่งเป็นช่วงเวลาที่นิกายวัชรยานแพร่หลายอยู่ในบริเวณแคว้นพิหารและเบงกอลของอินเดีย เมื่อสิ้นศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา การนับถือเทวหวัชระและการสร้างรูปเคารพมีน้อยลง เนื่องจากกองทัพมุสลิม (เชื้อสายเติร์กจากเอเชียกลาง) ได้บุกเข้าโจมตีอินเดีย และทำให้อุทิศศาสนานิกายวัชรยานได้สูญหายไปหลังจากช่วงเวลาดังกล่าว

รูปเคารพเทวหวัชระในศิลปะบายอนสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

อาณาจักรเขมรโบราณปรากฏหลักฐานการนับถือพุทธศาสนามาตั้งแต่สมัยฟูนัน ช่วงพุทธศตวรรษที่ 6 แต่ยังไม่เด่นชัดว่านับถือนิกายใดเป็นหลัก หลักฐานปรากฏเด่นชัดมากขึ้นในสมัยเมืองพระนคร สันนิษฐานว่าในรัชสมัยของพระเจ้ายโศวรมันที่ 1 ช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ที่พุทธศาสนามหายานได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียตอนเหนือ (วรรณวิภา สุนด์ตา 2548: 94) แต่อย่างไรก็ตาม ศาสนาฮินดูยังเป็นศาสนาหลักประจำอาณาจักรอยู่แต่เดิม

สำหรับพุทธศาสนานิกายวัชรยานได้รับการนับถืออย่างเด่นชัดและเจริญสูงสุดในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งได้กลายมาเป็นศาสนาประจำอาณาจักรแทนศาสนาพราหมณ์ที่มีมาแต่เดิม อาณาจักรเขมรถือได้ว่าเป็นหนึ่งในดินแดนที่ผู้ศึกษาพุทธศาสนาจากอินเดียตะวันออกเฉียงเหนือเดินทางเข้ามา (วรรณวิภา สุนด์ตา 2546: 8) และเป็นที่น่าสังเกตว่า ในช่วงที่

ร่วมสมัยเดียวกันนี้ได้เกิดเหตุการณ์กองทัพมุสลิมเข้ายึดครองอินเดีย และบุกทำลายพุทธสถานต่างๆ ซึ่งตารนาถ (Taranatha) ได้บันทึกไว้ว่า ประเทศกัมพูชาคือจุดหมายพึงพิงแห่งหนึ่งที่พระภิกษุจากอินเดียทางภาคตะวันออกเฉียงเหนืออพยพลี้ภัยมาอยู่ (Chutiwongs 1984: 313) สอดคล้องกับการที่พบว่านิกายมหายานได้เป็นที่ยอมรับนับถือในราชสำนักเขมรในช่วงเวลานี้แล้ว สิ่งเหล่านี้อาจเป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้พุทธศาสนานิกายวัชรยานเจริญรุ่งเรืองอยู่ในอาณาจักรเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 18

สมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พระองค์ได้ทรงถือว่าตัวของพระองค์เป็นอวตารของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ที่มีความเมตตากรุณาและเป็นที่เคารพนับถือมากในนิกายมหายาน ดังนั้นจึงได้พบหลักฐานด้านจารึก สิ่งก่อสร้าง และประติมากรรม ที่แสดงให้เห็นถึงความเมตตากรุณาอันยิ่งใหญ่ของพระองค์ที่มีต่อประชาชนเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ พระองค์ยังโปรดให้สร้างศาสนสถานในพุทธศาสนานิกายมหายานขึ้นอีกหลายแห่ง เช่น ปราสาทบันทายกุฎี ปราสาทตาพรหม ปราสาทพระขรรค์ ปราสาทนาคพัน ปราสาทบันทายฉมาร์ และปราสาทบายน ปราสาทดังกล่าวหลายแห่งได้พบจารึกหลักสำคัญ ที่ระบุถึงการสร้างและประดิษฐานรูปเคารพที่สำคัญในนิกายมหายาน รวมถึงการสร้างเพื่ออุทิศให้บรรพบุรุษและบรรพสตรีของพระองค์

นอกจากนั้น ยังพบประติมากรรมที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนานิกายมหายานเป็นจำนวนมากในอาณาจักรเขมร เมื่อพิจารณาแล้วจะพบว่าช่างเขมรได้มีความคุ้นเคยกับนิกายวัชรยานเป็นอย่างดี มีการสร้างประติมากรรมรูปพระวัชรธร พระวัชรสัตว์ ตลอดจนประติมากรรมพระโพธิสัตว์องค์อื่นๆ เช่น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์เมตไตรยะ นางปรัชญาปารมิตา ทากิณี นางโยคินี และประติมากรรมหมู่ 3 องค์ ประกอบด้วยพระพุทธรูปเจ้าพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และนางปรัชญาปารมิตา อีกทั้งยังนิยมสร้างพระพุทธรูปเป็นจำนวนมากแต่ไม่สามารถระบุได้เด่นชัดว่าเป็นองค์ใด (ผาสุข

อินทราวุธ 2543: 145) นอกเหนือจากประติมากรรมรูปเคารพแล้ว ยังพบ โบราณวัตถุที่เป็นส่วนหนึ่งที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมในนิกายวัชรยาน ด้วย คือ วัชระ (สายฟ้า) และฉัตร (ระฆัง) ซึ่งเป็นสิ่งของสำคัญสำหรับใช้ในการประกอบพิธีกรรมที่ถูกใช้ร่วมกันเสมอ (Jessup & Zephir (eds.) 1997: 323)

สำหรับประติมากรรมและโบราณวัตถุวัชระในศิลปะเขมรพบว่ามี ความนิยมและแพร่หลายอย่างมาก มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17-18 ตรง กับสมัยนครวัด-บายน และได้ทำขึ้นในรูปแบบที่หลากหลาย ในที่นี้จะยก ตัวอย่างมา 6 ชิ้น ดังนี้

1. ประติมากรรมลอยตัวสำริดวัชระ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ ประเทศกัมพูชา (รูปที่ 3)

อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 ขนาดสูง 30 เซนติเมตร พบที่ปราสาท บันทายกุฎี (เสียมเรียบ) ในวิหารขนาดเล็กภายในศาสนสถานของปราสาท ซึ่งเป็นศาสนสถานที่สูงขึ้นในช่วงระหว่างครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ประติมากรรมวัชระมี 8 เศียร ซ้อนกัน 3 ชั้น ชั้นกลางมี 4 เศียรและ ด้านบนสุดมี 1 เศียร ซึ่งเป็นตัวแทนของพระธยานิพุทธทั้ง 5 ส่วนเศียร 3 เศียรด้านล่างสุดอาจหมายถึง พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ทั้ง 3 องค์ คือ พระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และพระโพธิสัตว์วัชรปาณี ทุกเศียร มีดาที่ 3 บนหน้าผาก วัชระมี 16 กร ทุกกรถือด้วยหวักะโหลก มี 2 บาท ยืนในท่าเดินรำ (อรรธปรยงค์) เขยิบอยู่บนร่างมนุษย์ที่นอนหงายบนฐาน กลีบบัว วัชระนุ่งผ้าสมพรต สวมผ้าถุงแบบเว้าลงมาที่หน้าท้อง ซึ่งเป็น รูปแบบของศิลปะสมัยบาปวนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 และมีชายผ้ารูป สมอเรือห้อยอยู่ด้านหน้าแบบศิลปะบายน ประติมากรรมชิ้นนี้หล่อแยก ออกเป็น 6 ชิ้นส่วน คือ เศียรด้านบนทั้ง 5 เศียร, เศียรด้านล่างทั้ง 3 เศียร, ส่วนลำตัว, มนุษย์หรือมารที่นอนราบอยู่ที่ฐาน, กรทั้ง 16 กร, รัศประคด, ฐานกลีบบัว (Jessup & Zephir (eds.) 1997: 316-317)

2. ประติมากรรมหัวพระมณฑล พิพิธภัณฑ Art Gallery of New South Wales ประเทศออสเตรเลีย (รูปที่ 4)

อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 ทำจากสำริด ขนาดสูง 39x23.5 เซนติเมตร ชื่อนี้มาจากกองทุน Goldie Sternberg Southeast Asian Art หัวพระมี 8 เศียร แบ่งออกเป็น 3 ระดับ มี 16 กร นุ่งผ้าสมพรตสั้น ซักชายผ้าออกมาเป็นวงโค้งบริเวณหน้าท้อง มี 2 บาท ยืนอยู่ในท่าเดินรำ (อรรธปรยงกะ) เขยียบอยู่บนร่างมนุษย์ ฐานด้านล่างมีรูปบุคคลล้อมรอบ ด้านหน้าของหัวพระคือนางปรัชญาปารมิตาและโยคีนี้อีก 5 ตน แต่ละตนอยู่ในท่าเดินรำ บนฐานกลีบบัว (www.artgallery.nsw.gov.au)

3. ประติมากรรมส่วนบนของหัวพระ พิพิธภัณฑ The Metropolitan Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา (รูปที่ 5)

อายุพุทธศตวรรษที่ 18 ทำจากหิน ขนาดสูง 132.1 เซนติเมตร (ประมาณ 3 เมตร) ถูกพบว่าประติมากรรมนี้แตกหักอยู่ในกองดินใกล้วิหาร ด้านตะวันออกของประตูที่นครธม ต่อมาในปี ค.ศ. 1980 มีการแลกเปลี่ยนโบราณวัตถุกันระหว่าง Hiram Woodward และ Bruno Dagens ทำให้ประติมากรรมชิ้นนี้กลายเป็นสินค้าในคลังอนุรักษ์ภายในโรงเก็บที่เมืองเสียมเรียบ และประติมากรรมนี้เคยมีส่วนของพระบาทขนาดใหญ่ที่สภาพไม่ค่อยดีอยู่ในโรงเก็บวัตถุด้วย (Sharrock 2009: 59-60)

ประติมากรรมหัวพระชิ้นนี้เหลือเพียง 6 เศียร และชิ้นส่วนของกรหักหายไป (Sharrock 2009: 59-60) เนื่องจากประติมากรรมชิ้นนี้มีเพียงแค่ส่วนบน แต่อย่างไรก็ตาม ส่วนที่แตกหักของประติมากรรมชิ้นเดียวกันยังคงพบอยู่ที่เขมรและแสดงในท่าทางเดินรำ (รูปที่ 6) Peter D. Sharrock ได้เสนอว่า ประติมากรรมหัวพระขนาดใหญ่ชิ้นนี้เกือบจะมีขนาดเท่ากับประติมากรรมพระวิษณุสูง 4 เมตร ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงสร้างขึ้นที่ปราสาทนครวัด บางทีอาจเป็นสัญลักษณ์ของการเฉลิมฉลองในคราวที่รบชนะจามปาศกลางและใต้ได้ในปี พ.ศ. 1746 เนื่องจากขนาดที่ใหญ่ผิดปกติและคุณภาพที่ทำขึ้นอย่างประณีตนั้น คงทำขึ้นในวัตถุประสงค์ของ

ราชสำนักเป็นหลัก

4. ทับหลังรูปศาสตราธารเหวัชระ ปราสาทบันทายฉมาร์ (รูปที่ 7)

สลักบนแผ่นหิน รูปมีขนาด 70x75 เซนติเมตร ทับหลังชิ้นนี้ประดับอยู่บนประตูทางเข้าที่มีความสูงกว่า 3 เมตรของปราสาทบันทายฉมาร์ รูปเหวัชระมี 8 เศียร 20 กร สวมต่างหูที่มีขนาดใหญ่โดยมีไหล่องรับมีเครื่องประดับมาก อยู่ในท่าเดินร่ายกบาศ่าย ถือดาบกรขวา ขึ้นส่วนล่างสุดของทับหลังแกะสลักในส่วนของพระบาท มีบางชิ้นตกลงไปยังกองหินด้านล่างและส่วนบนของทับหลังที่ยังสมบูรณ์เป็นส่วนขาที่มีรอยขีดหรือรอยถลอก ในคัมภีร์นิสพนนโยคารลี ได้กล่าวถึงรายชื่อของอาวุธที่เหวัชระถือในกรขวา ในรูปศาสตราธาร ประกอบด้วย เขี้ยว ตรีศูล กระบอง ภาชนะใช้ดื่ม จานกลม ลูกศร ดาบ และวัชระ แต่ในทับหลังรูปเหวัชระศาสตราธารนี้ เหวัชระถือดาบใบกว้าง 2 เล่ม ดาบโค้ง 4 เล่ม และบางครั้งถือดาบสั้น 3 เล่มในกรขวา ส่วนกรซ้ายทุกกรหักหายไป จึงไม่สามารถระบุได้อย่างชัดเจน

เนื่องจากเหวัชระในรูปแบบศาสตราธารให้ความรู้สึกเหมือนประติมากรรมมีการเคลื่อนไหว อีกทั้งในกรยังถืออาวุธที่เกี่ยวข้องกับการรบ จึงอาจทำให้ถูกเลือกมาสลักไว้บนทับหลังของปราสาทบันทายฉมาร์ ซึ่งเป็นปราสาทที่เกี่ยวข้องกับการสู้รบ และเป็นสถานที่ที่อุทิศถวายแก่เจ้าชายศรีนทรกุมาร (สันนิษฐานว่าอาจเป็นพระอนุชาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7) และเหล่าทหารที่ปกป้องพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จากการรุกรานโจมตีของจามจนตนเองเสียชีวิต (Sharrock 2009: 51)

5. แม่พิมพ์โลหะรูปเหวัชระ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ (รูปที่ 8)

อายุพุทธศตวรรษที่ 18 ทำจากสำริด ไม่ทราบขนาด พบที่ปอยเปต (Poipet) ใกล้กับเขตแดนประเทศไทยปัจจุบัน แม่พิมพ์ประกอบด้วยเทพในนิกายตันตระ ด้านบนสุดคือพระพุทธรูปนาคปรก ตรงกลางเป็นรูปพระวัชรสัตว์ ด้านซ้ายคือสังวร และด้านขวาคือเหวัชระ แต่ละองค์อยู่บนฐานดอกบัวที่มีก้าน และด้านล่างเป็นรูปบุคคลจำนวน 3 คน เหวัชระมี 8 เศียร

16 กร 2 บาท ยืนในท่าเต็นรำ (อรรธปรยงกะ) เหยียบบนร่างมนุษย์ นุ่งผ้าสมพรตสั้น ชักชายผ้าเว้าออกมาด้านหน้าท้องและมีชายผ้าหางปลาห้อยตกลงมา ซึ่งเป็นรูปแบบศิลปะสมัยบายัน

ดังที่ทราบกันดีว่าในสมัยบายันศิลปะเขมรนิยมสร้างประติมากรรมหมู่ 3 องค์ขึ้นตามคติรัตนตรัยมหายาน ประกอบด้วย พระพุทธรเจ้า พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และนางปรัชญาปารมิตา ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 17 พบหลักฐานการสร้างรูปเคารพ 4 องค์ คือการเพิ่มรูปพระโพธิสัตว์วัชรปาณีเข้ามา ต่อมาในสมัยบายันการสร้างรูปเคารพดังกล่าวพบว่ามีการเพิ่มรูปเทวทูตเข้ามาแทนที่พระโพธิสัตว์วัชรปาณี ดังที่จะได้พบบ่อยในพระพิมพ์เทวทูตมณฑลที่ภายในประกอบด้วยเทวทูตและโยคินีทั้ง 8 ตน พระพุทธรูปขนาดปรก นางปรัชญาปารมิตา และพระโพธิสัตว์อื่นๆ อีกจำนวนมาก

แต่เดิมประติมากรรมหมู่ 3 องค์ตามคติในกายตันตระ ประกอบด้วยพระพุทธรเจ้า (พระไวโรจนะ) อยู่ตรงกลาง เทวทูตอยู่ทางขวาของพระพุทธรเจ้า และสังวรอยู่ทางซ้ายของพระพุทธรเจ้า ภายหลังพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ทรงสร้างพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรขึ้นแทนเทวทูตซึ่งเป็นตัวแทนของความกรุณา และนางปรัชญาปารมิตาซึ่งเป็นตัวแทนของปัญญาแทนสังวร (หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2543: 168)

6. ประติมากรรมนูนสูงเทวทูต พิพิธภัณฑ The Metropolitan Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา (รูปที่ 9)

อายุพุทธศตวรรษที่ 18 ทำจากงาช้าง ขนาดสูง 14.6 เซนติเมตร กว้าง 6.4 เซนติเมตร ทางพิพิธภัณฑที่ซื้อมาจากมูลนิธิ The Randall & Kathryn Smith และ Robert Lehrman เมื่อปี ค.ศ. 2002 ประติมากรรมชิ้นนี้มี 2 ด้าน ด้านหน้าเป็นรูปพระพุทธรูปขนาดปรก ส่วนด้านหลังเป็นรูปเทวทูต 8 เศียร (รูปที่ 10) ไม่สามารถระบุจำนวนกรได้ และมีจำนวน 2 บาท ยืนในท่าเต็นรำ

สรุป

การศึกษาวิเคราะห์ประติมากรรมหัวขระที่พบในอาณาจักรเขมร สามารถกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 ในสมัยนครวัด-บายน สันนิษฐานว่ารับแนวคิดนี้มาจากอินเดีย ซึ่งคงแพร่หลายเข้ามาในช่วงที่ มุสลิมบุกโจมตีอินเดีย และภิกษุอินเดียจากทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้เดินทางเข้ามาในอาณาจักรเขมร (Chutiwongs 1984: 313) หลังจากที่สูงยุคกลางพุทธศาสนานิกายมหายานที่นำลันทาลิ้นสุดลง รูปแบบประติมากรรมหัวขระที่พบในศิลปะเขมร มีลักษณะที่เหมือนและแตกต่างกับทางศิลปะอินเดียที่เป็นต้นแบบ และพบว่ามีหลากหลายมากกว่า คือมีทั้งประติมากรรมลอยตัว ประติมากรรมนูนสูง ประติมากรรมนูนต่ำ แม่พิมพ์ สลักสำริด และประภาณพล วัสดุที่นิยมใช้ในการสร้างคือ สำริด หิน และพบบ้างที่มีการทำขึ้นด้วยงาช้าง สำหรับประติมากรรมที่ทำจากสำริด ส่วนใหญ่จะใช้วิธีการหล่อโดยแยกเป็นชิ้นๆ ด้วยวิธี lost wax คือ ใช้โลหะเข้าแทนที่ขี้ผึ้งและนำมาประกอบเข้าด้วยกันในภายหลัง

ศิลปะเขมรนิยมทำประติมากรรมหัวขระในรูปปรากฏกายเดี่ยว ไม่มีการกอดรัดกับศักดิ์ หรือถ้ามีก็ปรากฏน้อยมาก อาจแสดงให้เห็นว่าอาณาจักรเขมรไม่นิยมพิธีกรรมตันตระแบบอินเดีย และไม่นิยมสร้างประติมากรรมที่มีท่าทางแปลกประหลาดหรือน่ากลัว ศิลปะเขมรนิยมสร้างประติมากรรมหัวขระทั้ง 2 รูปแบบ คือ กपालะธรและศาสตราธร ต่างจากศิลปะอินเดียที่นิยมสร้างในรูปแบบกपालะธรมากกว่า สำหรับในรูปแบบ กपालะธร กรขวาของหัวขระในศิลปะเขมรจะเปลี่ยนจากถ้วยกะโหลกที่ภายในบรรจุอัฐเป็นสัตว์ทอ้งถิ่นแทน เนื่องจากอัฐไม่เป็นที่รู้จักในอาณาจักรกัมพูชา (Bunker & Latchford 2004: 401) และบางครั้งจำนวนกรนิยมสร้างมากถึง 20 กร ซึ่งแตกต่างจากในศิลปะอินเดียอย่างชัดเจน ประติมากรรมหัวขระสวมผ้าถุง สมพรตสันแบบศิลปะเขมร (sampot) จำนวนบาทที่พบส่วนมากมี 2 บาท แต่มีบ้างที่พบที่มีการสร้างขึ้นในรูปแบบ 4 บาท บาทซ้ายมักเหยียบอยู่บนชากศพและบาทขวายกขึ้นมาในท่าอรรธปรยงกะหรือท่าเต้นรำ มีบ้างที่ทำ

ขึ้นในท่าทางยืนตรงปกติ (รูปที่ 11) และนิยมสร้างประติมากรรมหัวพระมณฑลในรูปแบบประติมากรรมลอยตัว โดยสลักเป็นรูปหัวพระล้อมรอบด้วยโยคีนี้ทั้ง 8 ตน

จากความแพร่หลายของประติมากรรมหัวพระที่พบในอาณาจักรเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 และการที่ถูกสร้างขึ้นในลักษณะที่โดดเด่นงดงาม และประณีต แสดงให้เห็นถึงรายละเอียดอย่างชัดเจน หรือมีลักษณะที่ใหญ่โตเกินจริงนั้น ทำให้เห็นถึงความสำคัญของหัวพระที่มีต่อราชสำนักเขมรในช่วงเวลาดังกล่าวได้เป็นอย่างดี สันนิษฐานได้ว่าคงมีการทำขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์หลักสำหรับใช้ในพิธีกรรมตันตระภายในราชสำนัก สอดคล้องกับการพบโบราณวัตถุที่ยังหลงเหลืออยู่ เช่น สังข์ ระฆัง และวัชระ ซึ่งเป็นสิ่งของสำคัญที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมตันตระที่พบในอาณาจักรเขมร

รูปที่ 1 ประติมากรรมเหวัชระ มี 16 กร ถือถ้วยกะโหลกบรรจุเทพแห่งแผ่นดินและสัตว์โลก ปัจจุบันจัดแสดงที่ Art Institute of Chicago ประเทศสหรัฐอเมริกา (ที่มา: Dancing Hevajra 2014)

รูปที่ 2 ชิ้นส่วนประติมากรรมเหวัชระ พบที่บ่อน้ำด้านหน้าของทางเข้าออกหลัก ศาสนสถานปहरปุระ ประเทศบังกลาเทศ ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์ Calcutta (ที่มา: Huntington 1984)

รูปที่ 3 ประติมากรรมลอยตัวสำริดเทวีชระ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ ประเทศกัมพูชา
(ที่มา: Jessup & Zephir (eds.) 1997)

รูปที่ 4 ประติมากรรมเทวีชระมณฑล พิพิธภัณฑ Art Gallery of New South Wales ประเทศ
ออสเตรเลีย
(ที่มา: Hevajra Mandala 2014)

รูปที่ 5 ประติมากรรมส่วนบนของเหวัชระ ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์ The Metropolitan Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา (ที่มา: Bust of Hevajra 2014)

รูปที่ 6 ประติมากรรมส่วนล่างที่อยู่ในท่าทางเดินรำ พบอยู่นอกกำแพงเมืองนครธม ปัจจุบันได้รับการดูแลจาก Sihanouk Angkor Museum (ที่มา: Clark (ed.) 2007)

รูปที่ 7 ทับหลังรูปศาสตราธารเหวัชระ ปราสาทบันทายฉมาร์ ประเทศกัมพูชา
(ที่มา: Sharrock 2009)

รูปที่ 8 แม่พิมพ์โลหะรูปเหวัชระ ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ
(ที่มา: Clark (ed.) 2007)

ประติมากรรมนูนสูงเหวัชระ

รูปที่ 9 ด้านหน้าสลักเป็นรูปพระพุทธรูปขนาดปรก (ซ้าย)

รูปที่ 10 ด้านหลังสลักเป็นรูปเหวัชระ (ขวา)

ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ The Metropolitan Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา

(ที่มา: Seated Buddha Protected by Naga (front), Dancing Multi-Headed Hevajra (back) 2015)

รูปที่ 11 ประติมากรรมนูนสูงเหวัชระ มีกรจำนวน 20 กร 4 บาท อยู่ในทำเนียบตรงปกติ ไม่แสดงท่าทางเด่นร้าย พบที่บารายตะวันตก นครธม

(ที่มา: Sharrock 2013)

บรรณานุกรม

- ผาสุข อินทรารุจ, 2543. **พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสมัย.
- วรรณวิภา สุเนตต์ตา, 2546. **คตินันตริยมหายานในศิลปะเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ที่พบในภาคกลางของประเทศไทย**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- _____, 2548. **ชัยวัฒน์ที่ 7 มหาราชของคัสตุทัยของอาณาจักรกัมพูชา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2535. **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. 2000**. กรุงเทพฯ: บริษัทรุ่งแสงการพิมพ์ จำกัด.
- หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2543. **กัมพูชาราชลักษณ์ถึงศรีชัยวัฒน์**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- Bunker E.C. & Latchford D.A.J., 2004. **Adoration and Glory: The Golden Age of Khmer Art**. Chicago, IL: Art Media Resources.
- Chutiwongs N., 1984. **The Iconography of Avalokitasvara in Mainland South East Asia**. Bangkok: s.n.
- Clark J. (ed.), 2007. **Bayon New Perspective**. Bangkok: River Books.
- Getty A., 1962. **The Gods of Northern Buddhism: Their History, Iconography and Progressive Evolution Through the Northern Buddhist Countries**. Rutland, Vt.: Charles E. Tuttle.
- Huntington J.C. & Bangdel D., 2003. **The Circle of Bliss: Buddhist Meditational Art**. Chicago: Serindia Publications; Columbus: Columbus Museum of Art.
- Huntington S.L., 1984. **The “Pala-Sena” Schools of Sculpture**. Leiden: E.J. Brill.
- Jessup H.I. & Zephir T. (eds.), 1997. **Sculpture of Angkor and Ancient Cambodia Millennium of Glory**. Washington: National Gallery of Art.
- Saraswati S.K., 2003. **Tantrayana Art: An Album**. Kolkata: Asiatic Society.
- Sharrock P.D., 2006. *The Buddhist Pantheon of the Bāyon of Angkor: An Historical and Art Historical Reconstruction of the Bāyon Temple and Its Religious and Political Roots*. Doctoral dissertation. University of London.
- _____, 2009. “Hevajra at Bantéay Chmâr.” **The Journal of the Walters Art Museum** 64/65 (2006/2007) (published 2009).
- _____, 2013. “The Tantric Roots of the Buddhist Pantheon of Jayavarman VII.” In M.J. Klokke & V. Degroot (eds.), **Materializing Southeast Asia’s Past**. University of Hawai’i Press, Hawai’i.

เว็บไซต์

Bust of Hevajra, 2014. Retrieved December 20, 2014, from <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/38304>

Dancing Hevajra, 2014. Retrieved December 12, 2014, from <http://www.artic.edu/aic/collections/artwork/148419>

Hevajra Mandala, 2014. Retrieved December 10, 2014, from <http://www.artgallery.nsw.gov.au/collection/works/1.2001/>

Seated Buddha Protected by Naga (front), Dancing Multi-Headed Hevajra (back), 2015. Retrieved May 16, 2015, from <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/64926>